

Cultuur- geschiedenis

HANS MOORS

Boek van de maand

Orlando Figes, *'Natasja's dans.*

Een culturele geschiedenis van

Rusland' (Het Spectrum: Utrecht

2003) 703 blz., met illustraties.

€ 44,95.

Rusland pendelt met schizofrene slagen tussen oost en west. Het land is nooit los geraakt van de Aziatische steppen, terwijl het zich altijd uitgedaagd heeft gevoeld om bij het Westen te horen.

Vanaf de vijftiende eeuw gaat Rusland gebukt onder dit puberale trauma. Het is te groot, te machtig om binnen de grenzen van het oude Moscovië te blijven en lange tijd te klein, te ruw, te anders om een rol op het Europese toneel te durven spelen. In de achttiende eeuw begint die houding te veranderen. Onder de heerschappij van Peter de Grote richt Rusland zich op het Westen. De francofiele Catherina de Grote geeft later een impuls aan de import van het westerse verlichte ideeëngoed. Zij

stimuleert de Russische wetenschap, kunst, filosofie en letteren, voert een expansieve machtspolitiek en verankert de absolutistische monarchie. Het duurt echter tot het begin van de negentiende eeuw voordat Rusland naar Europa komt – en Europa naar Rusland. De Napoleontische oorlogen en de restauratieve politiek van Metternich en Castlereagh maken Alexander I, kleinzoon van Catharina de Grote, een hoofdrolspeler in het diplomatieke steekspel van de grote mogendheden. Rusland is sindsdien nooit meer uit de Europese politiek verdwenen, maar is er evenmin ooit bij gaan horen. Napoleon schijnt gezegd te hebben, dat bij het krabben van een Rus een Tataar tevoorschijn komt.

In Europese ogen is Rusland altijd dat onpeilbare aziatische rijk gebleven. Vrijwel alle negentiende- en twintigste-eeuwse reisverslagen hebben aan die beeldvorming bijgedragen: Rusland hoort bij de Oriënt, het heeft een moeizame relatie tot het Westen en een wonderlijke ontvankelijkheid voor religie en mystiek, die wortelt in een diep verankerd volks besef van onbreekbaar niets-zijn.

Optiek

Ook in *Natasja's dans*, het nieuwste boek van Orlando Figes, hoogleraar aan de Universiteit van Londen, vormt die karakteristiek het lattenwerk achter een verhaal over de Russische culturele identiteit van het einde van de achttiende eeuw tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Figes beschouwt cultuur als een 'fragmentarisch geheel'. Er heeft nooit een 'zuivere nationale cultuur' bestaan, betoogt hij, alleen mythische beelden van zo'n cultuur: beeldvorming van buiten én Russische beelden.

Met deze mythen is Rusland sinds het begin van de negentiende eeuw steeds opnieuw uitgevonden. Hoe die beelden hebben bijgedragen

aan 'de vorming van het Russische nationaal bewustzijn' is de centrale vraag in *Natasja's dans*.

Aan theorievorming en historiografie maakt Figes niet veel woorden vuil, maar hij ontvouwt vervolgens wel het ambitieuze plan om 'niet uitsluitend kunstwerken en literatuur, maar ook ongeschreven codes, tekens, symbolen en gebaren en algemene opvattingen die de maatschappelijke betekenis van deze werken vaststelt en die het geestelijk leven van een samenleving vormgeven' in kaart te brengen met de bedoeling 'de bouwstenen van de Russische nationale identiteit' te schetsen en 'de contouren van een nationaal bewustzijn' zichtbaar te maken.

Grote woorden, brede vista's!

Inhoud

Maakt Figes zijn ambitie waar? *Natasja's dans* is beeldend, informatief, toegankelijk en slim gecomponeerd. Majestueus schetst Figes ruim 250 jaar Russische cultuurgeschiedenis. Het boek heeft acht hoofdstukken die elkaar overlappen, maar in grote lijnen de chronologie handhaven. In elk hoofdstuk staat een thema centraal. Dwars daardoorheen weeft Figes de familiegeschiedenis van twee voornamelijk adellijke geslachten en observaties over de belangrijkste negentiende-eeuwse politiek-culturele stromingen: de 'westerlingen' (zapadniki), de slavofielen, de populisten (narodniki) en de euraziërs. Het boek opent met de trage toenaadering tussen Rusland en Europa. Met talrijke voorbeelden uit volkscultuur, literatuur en kunst laat Figes zien hoe in de loop van de achttiende eeuw de Russische adel en burgerij de Europese cultuur adopteert, terwijl de eeuwenoude tradities en gewoonten van de boerenbevolking voortbestaan.

Dit spanningsveld blijft de politiek-culturele ontwikkeling van negentiende-eeuws Rusland – en *Natasja's dans* – domineren.

Figes beschrijft hoe Rusland vanaf 1812 Europa's onrustige bijslaap wordt. Officieren die met het Russische leger Parijs waren binnengetrokken, bevolken in het eerste kwart van de negentiende eeuw binnenlandse oppositiebewegingen als de Dekabristen, die zich tot dragers van de 'organische Russische natie' verklaren – maar hun westerse ideeëngoed niet prijs geven. Hij behandelt de byzantijnse traditie van Rusland, het halfoosterse karakter van het land waaraan kunstenaars met graagte de 'Russische stijl' ontleenden. Het boerenleven komt aan de orde, evenals de massale uittocht van jonge intellectuelen in de jaren zestig van de negentiende eeuw naar het platteland. Daar hopen zij de balans te vinden tussen westerse wetenschap en de traditionele waarden van de agrarische natie. Zij leggen de kiem voor die zo kenmerkende populistische ideologie, die niet alleen in het laatste kwart van de eeuw de grootste politieke partij van het land zou voeden, maar die ook tot op de dag van vandaag het Russische politieke bestel zo lastig te begrijpen maakt.

Natasja's dans is het epos van negentiende- en twintigste eeuwse kunstenaars op zoek naar die Russische ziel. Wat die ziel nu precies is en waar die zit – in de Byzantijnse traditie van Moskou als het 'derde Rome', in de middeleeuwse mystieke ervaring, in de Mongoolse invloeden die met de religieus geïnspireerde verovering van de aziatische steppen waren geïncorporeerd, of in het verleden van Rusland als het grootste rijk dat het oosters christendom omvadende – het doet er eigenlijk niet zo toe.

Vrijwel iedereen is het er over eens dat de Russische boer die ziel in zich draagt, dat die een stem dient te krijgen en uitgedragen moet worden om Europa te laten zien wat een ware natie groots maakt.

De twee laatste hoofdstukken van het boek gaan over de periode na 1917. Figes toont Rusland door de sovjet-lens: hoe nieuw het land na de revolutie wil zijn, hoe culturele tradities doorleven in de proletkoelt en hoe Eisenstein zijn films groter

maakt dan de historische werkelijkheid zelf. Op een ambivalente manier is de Sovjet-Unie immer trots gebleven op zijn Russische cultuur: een inspiratiebron voor kunstenaars die zich inzetten voor de reconstructie van de sovjet-mens, een levende herinnering voor de drie miljoen Russen die tussen 1917 en 1923 naar de oude wereld vluchten. De bekende schrijver Vladimir Nabokov koesterde de gedachte, dat hij 'een verbannen dichter was die gekweld werd door een droevig en onstilbaar verlangen naar een ver Rusland'.

Waardering

Inderdaad biedt *Natasja's dans* brede vista's. Het is een knap geschreven boek, een mooi en samenhangend verhaal over de Russische culturele geschiedenis. Een aanrader! Figes' uitgangspunten zijn echter niet origineel. In 1966 publiceerde de Amerikaanse historicus James H. Billington, destijds hoogleraar aan de Universiteit van Princeton, zijn imposante werk *The icon and the axe. An interpretive history of Russian culture* over zes eeuwen Rusland. Figes

noemt dit boek in zijn uitgebreide bibliografie een 'zeer goed chronologisch overzicht van de Russische kunst sinds de Middeleeuwen', maar doet het hiermee tekort.

Figes verschilt in zijn interpretatie, zijn keuze voor thema's en de opzet van zijn boek namelijk in geen enkel opzicht van Billington's boek. Wie dat kent, vindt bij Figes niets nieuws. Analytisch is *The icon and the axe* zelfs krachtiger en scherper dan *Natasja's dans*. Als het er op aan komt, is Figes bovendien juist minder overtuigend in zijn presentatie van die cruciale wisselwerking tussen kunst en volkscultuur.

Ironisch genoeg uit zich dat eigenlijk al een beetje in de metaforische titels van beide boeken. Billington kiest voor de ikoon en de bijl die traditioneel een ereplaats innemen aan de wand van boerenhutten. Figes voert een beroemde scène uit Tolstoj's *Oorlog en vrede* op als een 'venster op het innerlijk van Rusland': de spontane dans van het Frans opgevoede gravinnetje Natasja op de tonen van een eenvoudig volksliedje.